

М. П. Бобро

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Аксиологічна параметризація концепту «робота» та його вербалізації в сучасній українській мові

Бобро М. П. Аксиологічна параметризація концепту «робота» та його вербалізації в сучасній українській мові. У статті розглянуто специфіку оцінної репрезентації концепту «робота» в сучасній українській мові. Схарактеризовано важливі для українського лінгвокультурного простору образи, що репрезентують позитивне та негативне ставлення до роботи в житті людини. Визначено екстралінгвістичні чинники, що зумовлюють національну специфіку оцінки праці. Досліджено константи національного лексичного та фразеологічного образотворення, що відображають стереотипні погляди на місце і роль праці в житті. Проакцентовано оцінний потенціал текстів малих жанрово-композиційних форм.

Ключові слова: концепт, робота, оцінка, національно-культурна специфіка.

Бобро М. П. Аксиологическая параметризация концепта «работа» и его параметризации в современном украинском языке. В статье рассмотрена специфика оценочной репрезентации концепта «работа» в современном украинском языке. Охарактеризованы важные для украинского лингвокультурного пространства образы, которые репрезентуют позитивное и негативное отношение к работе в жизни человека. Определены экстралингвистические факторы, обуславливающие национальную специфику оценки труда. Исследованы константы национального лексического и фразеологического образотворчества, которые отображают стереотипные взгляды на место и роль работы в жизни. Проакцентирован оценочный потенциал текстов малых жанрово-композиционных форм.

Ключевые слова: концепт, работа, оценка, национально-культурная специфика.

Bobro M. Axiological Parameterization of the Concept "Work" and its Verbalization in Modern Ukrainian. The article considers specific features of evaluative representation of the concept "Work" in Modern Ukrainian. It characterizes images, which are important for Ukrainian linguistic and cultural space and represent positive or negative attitude to work in people's lives. Extralinguistic factors, determining national specific features of work evaluation, are pointed out. Analyzed are constants of national lexical and phraseological image creation that reflect stereotypical views on the place and role of work in life. Evaluative potential of the small genre form texts is accentuated.

Key words: concept, work, evaluation, national and cultural specific features.

Реконструкція та аналіз ціннісних складників духовної культури в їх вербальному вираженні є одним важливих завдань сучасного мовознавства. У системі аксіологічних координат української духовної культури важливе місце займає концепт «робота». Праця належить до центральних концептотвірних понять української національної картини світу. Вона є природнім, суспільно визнаним, моральним способом задоволення всіх матеріальних і дуже багатьох духовних потреб як окремої людини, так і людства в цілому [4].

Дослідженню означеного концепту як репрезентанта різних національних мовних картин світу присвячена велика кількість досліджень [1; 2; 4; 6; 7; 10; 12; 13; 14; 18]. На думку Л. Банкової, яка вивчає мовне втілення концепту «труд» у британському варіанті англійської мови, такий інтерес зумовлюється безумовною актуальністю і цінністю явища праці для людства, оскільки «сам факт мовного втілення того чи іншого концепту свідчить про його актуальність для мовного колективу» [1:3]. Про значущість концепту

«робота» свідчать дослідження особливостей його вербалізації у англійській (О. Благодарна, І. Сапрун, Н. Старцева, Л. Банкова, К. Жуков.), німецькій (А. Приходько, Г. Приходько, Р. Каримова) українській (В. Калько, Т. П'ятковська), російській (Т. Гоннова, О. Чернова) та польській (І. Мирошніченко) мовах. Спираючись на результати зіставного аналізу вчені наголошують на тому, що попри наявність багатьох спільних рис в уявленнях про працю в різних культурах, кожна окрема мова засвідчує характерні національні особливості сприйняття роботи.

Будучи історично основним фактором самотворення та самореалізації особистості, праця дозволяє зрозуміти сутність людини та її місце в світі, усвідомити зміст світоглядних орієнтацій та ціннісних установок соціальної устрою [3:4; 9:243]. Мовознавці відзначають специфіку оцінних характеристик концепту «робота» в різних культурних традиціях, але аксіологічні особливості вербалізації концепту «робота» в українській мові ще не стали об'єктом спеціального аналізу. Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб з'ясувати

особливості образної репрезентації концепту «робота» в українській мові та визначити і розглянути його оцінні характеристики.

Одним із способів встановлення специфіки етнічного бачення світу й віддзеркалення його фрагментів, особливо його валоративного складника, є аналіз лексико-фразеологічного фонду відповідної мови. Вивчення фразеологічного фонду допомагає виявити національно-культурну специфіку концепту, оскільки він, будучи національно специфічним, зберігає систему цінностей, суспільну мораль, ставлення до світу тощо. У пареміях поруч із загальнолюдським виражається характерне та специфічне для лінгвокультурної спільноти, вони виражають певне судження, в основу якого покладена оцінка якогось факту [1; 4]. Об'єктом дослідження є лексичні (передусім дієслівні), фразеологічні та паремійні одиниці української мови, що описують уявлення про роботу, вилучені методом суцільної вибірки із словників української мови, зокрема таких, як «Словник української мови: В 11 т.» (гол. редкол. І. Білодід, 1970–1980), «Фразеологічний словник української мови: Кн. 1, 2» (В.М. Білоноженко та ін., 1999), «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (М. Номис, 1993), «Галицько-руські народні приповідки» (Л. Франко, 1910), «Словник стійких народних порівнянь» (О. Юрченко, А. Івченко, 1993).

В українській лінгвокультурній традиції праця головним чином оцінюється крізь призму суб'єктивно-оцінного ставлення людини до неї. Про це свідчить передусім незначна кількість мовних одиниць, що визначаються нейтральною семантикою і позначають працю як таку (*робити, працювати, трудитися*). У більшості випадків вербалізація концепту пов'язана з оцінною характеристикою роботи в контексті індивідуального, сімейного та суспільного життя, усталених у мові поглядів на роботу, її місце й роль у житті.

Аксіологічне поле концепту «робота» віддзеркалює особливості ментальності народу, його світосприйняття та ціннісні орієнтири життя. Однією з найбільш прикметних рис українського народу є працелюбність та прив'язаність до землі, плідної та легкої для обробки [13]. Фундаментальним є усвідомлення необхідності роботи: *робота чоловіка на землі держить; без роботи чоловік не виживе; хто працює, той не горює*. У національній самосвідомості робота оцінюється позитивно, акцентується її життєва необхідність: *кожний для себе робить; чесний чоловік не може без труда; хто не робить, той голий ходить; хочеш їсти калачі – не сиди на печі*. Про усвідомлення важливості роботи свідчить і розлоге оцінно-семантичне поле лексики та фразеології із значенням «ледарювати», а також протиставлення роботи і неробства: *байдикувати, дармувати, паніти, бленькати, вандрувати,*

пужнячити, т'игатис'и; сидіти сиднем, валяти дурня, решетом у воді зірки ловити, ганяти вітер по вулицях; без праці нема життя й собаці; де працюють, там густо, а де гайнують, там пусто; маленька праця краще за велике безділля; праця чоловіка годує, а лінь марнує; де щира праця, там густо, а де лінь, там пусто.

Важливість і цінність праці виявляється також через метонімічні образи, семантика яких інформує про певний соціальний або емоційний стан людини, що зазвичай оцінюється позитивно. Робота корелює із парадигмою ціннісних явищ, до яких, зокрема, належать: багатство (*хто змолоду працює, той на старість панує; праця робить богача; чесно робити – весь вік багатіти; хто робить, той голий не ходить; хто працює – не бідує; звикай до діла змолоду, не будеш знати на старість голоду*), задоволення (*з праці радість, а з безділля – смуток; без роботи чоловікові нудно*), щастя (*хто працює, той не горює; як будеш чесно працювати, то прийде сама доля до хати*). У цьому зв'язку необхідно відзначити оцінки, пов'язані із розумінням необхідності наполегливої (*працювати як мурашка; робити як рахмани; вперта праця все переможе*), розміреної (*швидкої роботи ніхто не хвалить; швидка робота – погана; швидка робота животу скорбота*), завершеної (*кінчай діло – гуляй сміло; діло без кінця, як кобила без хвоста; коли починаєш, думай про кінець*) та якісної роботи (*добре роби, добре й буде; дерево шанують, як добре родить, а чоловіка, як добре робить*).

З іншого боку, складні соціальні, економічні, політичні умови буття людини, нестерпні умови існування, неможливість своєю працею забезпечити належний рівень життя нерідко призводили до того, що ставлення до роботи як необхідної умови існування раз по раз набувало пейоративних характеристик: *ридгати, пріти, пиньгарити, гнути спину, лити ніт* тощо. Робота як дія, спрямована на отримання засобів до існування, опосередковується типами соціальних відносин, які накладають свій відбиток на сприйняття праці і зумовлюють базові параметри її аксіологічної характеристики.

Ключем для розуміння детермінантних чинників та особливостей репрезентації специфіки образів з негативною оцінною семантикою є знання позамовних реалій, тобто тих умов соціального життя, у яких перебували суб'єкти номінацій. В українському суспільстві тривалий час праця здебільшого була працею підневільної людини. Виснажливість праці зумовлювалась технічною відсталістю, незабезпеченістю засобами і знаряддями праці. Варто взяти до уваги і бідність українського народу. Українські паремії засвідчують протиставлення уявлень про роботу в житті бідної та багатой людини. Перші змушені безкінечно працювати, не отримуючи за свою роботу достойної плати, а другі лише користуються результатами праці інших людей: *бідний робить –*

багатому родить; панської роботи не переробиш ніколи; якби я був паном, то усе б на подушках лежав; заробив у пана плату – з чотирьох дощок хату; хто не працює, того робочий люд годує; бідний і на тім світі на панів робить: пани будуть у смолі кипіти, а бідним дрова носить; у багатого живіт росте, а у бідного – горб від роботи.

За усталеними у загальномовній свідомості образами, що відображають оцінні характеристики праці, важливо вбачати апелювання до певних культурних архетипів, закорінених у глибинах історичної пам'яті. У цьому зв'язку звернімо увагу на вирази *гнути спину; гнути шию; гнути хребет; не розгинати спину; гнути горба; робота ми згорбила, не розкіш; на роботі не забагатієш, а загорбатієш*. При всій їх різноманітності, основою негативної оцінки праці є актуалізація оцінно-експресивного потенціалу архетипу «кривий». В основі усіх вторинних значень слова «кривий» у слов'янських мовах та всіх його культурних значень лежить компонент «ненормативності» [16:215]. Кривизна переростає в рух по колу як символ безкінечного повторення дії: *крутитися; вертітися; крутитися як білка в колесі; вертітися мов муха в окропі; крутитися як бабське веретено; звиватись, як вужівка*. Горизонтальний рух протиставляється вертикальному, хоч і виконує таку саму функцію, позначаючи хаотичний, безперервний, повторюваний рух: *товчеться як галка на гнізді; товктися як чорт у попелі; товктися як у ступі*. Безкінечність роботи, відсутність відпочинку або результату є відхиленням від норми і часто стає підґрунтям негативної оцінки: *з роботи не вилазити; ой роб, поки не підеш в гроб; робиш, робиш: ні за тобою, ні перед тобою; ціле життя ти роби, а на старість милостиню проси; працюєш, працюєш, до кривавого поту працюєш; все в роботі, як вів у ярмі; тягни лямку, поки викопують лямку*.

Чимало образів, що містять негативну оцінку праці, при ближчому розгляді виявляються навіть парадоксальними. Так, робота покликана забезпечувати людині життя, але її негативна оцінка, по суті, експлікує уявлення про прямо протилежну ситуацію, коли праця призводить до смерті: *і дихнути ніколи*. Важка робота часто асоціюється із руйнацією чогось, надриванням, розриванням: *надриватися; увихатися; ламати хребта; рвати жили; рвати руки; рвати силу; надривати пупа, напинати пупа*.

Іншим важливим фактором, що зумовлює негативну оцінку роботи є її інтенсивність, яка часто виражається метонімічно: *пріти; потіти; мозолитися; заливатися потом; зрошувати потом землю; точити піт; аж піт очі заливає; потом поливати; проливати кривавий піт; лити солоний піт*. Інтенсивність роботи підкреслюється також за допомогою числового коду: *за трьох працювати;*

робити у три поти; проливати сьомий піт; працювати до сьомого поту. Подібні фразеологізми відбивають давню метричну картину світу. Практично у всіх культурах світу числа мали сакральне значення, виражали не лише кількість, а й різні ідеї – сили. Майже повсюди на землі особливо священним вважається число «три», одним із значень якого є значення збільшення, посилення. Символізація числа «сім» включає значення «уся можлива кількість», «межа», «як завгодно багато». Це може пояснюватись тим, що в архаїчних культурах всяке знання запам'ятовувалось і передавалось усно, а саме сім знаків за даними сучасної науки є максимальним об'ємом «миттєвого» усного запам'ятовування та відтворення [15:300-310, 325; 17:281-284].

Тяжка, велика робота, як правило, оцінюється за допомогою фразеологізмів із зооморфними компонентами: *працювати як віл; робити як чорний віл; гарувати як віл; працювати як кінь, робити як коняка; гарувати як кінь у кираті; працювати як верблюд; гнути шию як віл у ярмо; все в роботі, як вів у ярмі*. Конкретизатор «ярмо» вказує на смиренність і покірність людини, а також майже підневільний характер праці, що позбавляє людину сил і радощів життя (пор. також *накладати ярмо на шию; надівати ярмо на карк; накідати на себе ярмо; у ярмі ходити; тягти ярмо*). Оцінна семантика фразеологізмів *тягти лямку; тягнути ярмо; тягтися з останнього; тягти воза; тягни, кобило, хоч тобі не мило значною мірою ґрунтується на характеризувальному значенні дієслова «тягти», що в загальномовній національній картині світу зазвичай має негативні конотації і є спорідненим із словом *тяжкий* [11:398]. Однак, наведені вище приклади, які відбивають негативні характеристики роботи як важкої, виснажливої дії, зовсім не означають, що вона як спосіб соціального існування розглядається як непотрібна. Про це свідчить семантика таких показових виразів як *робота мучить, зате годує й учить; корінь праці гіркий, але овоч солодкий*.*

Як бачимо, робота в українській мовній картині світу сприймається як необхідна умова життя. Для оцінної параметризації концепту використовуються різні образи, значна частина яких містить архетипові символи. Оцінне сприйняття праці українцями зумовлюється низкою екстралінгвістичних чинників. Як позитивна, так і негативна оцінка концепту «робота» виявляє його національні особливості, що можуть бути уточнені й конкретизовані в процесі аналізу концепту в діахронічному аспекті.

Література

1. Банкова Л. Л. Вербалізація концепта «труд» в британському варіанті англійського мови : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Л. Л. Банкова. – Нижній Новгород, 2007. – 21 с.
2. Благодарна О. М. Об'єктивізація концепту робота у сучасному британському та американському художньому дискурсі : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / О. М. Благодарна. – Харків, 2009. – 22 с.
3. Блажиевская Г. А. Труд как социально-культурная ценность : автореферат дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01/ Г. А. Блажиевская. – Казань. – 2007. – 19 с.
4. Гоннова Т. В. Социокультурные характеристики концепта «труд» в русском языковом сознании : дис. ... канд. филос. наук : 10.02.19 / Т. В. Гоннова. – Волгоград, 2003. – 210 с.
5. Дорош О. В. Праця як компонент розвитку суспільства / О. В. Дорош // Вісник Прикарпатського університету. Серія «Економіка». – 2009. – Вип. 7. – С. 29–33.
6. Жуков К. А. Концепт «труд» как один из центральных фрагментов пословичной картины мира / К. А. Жуков // Вестник Новгородского государственного университета. – 2004. – № 29. – С. 88–92.
7. Калько В. Вербалізація концепту “труд” в українських пареміях / В. Калько. – Режим доступу http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/1223/1
8. Каримова Р. Х. Понятійна складова концепта «труд» (в німецькому та російському мовному свідомстві) / Р. Х. Каримова // Лінгвокультурологія. – 2007. – № 1. – С. 133–143.
9. Кравченко І. М. Поняття «трудова потенціал» в сучасному науковому дискурсі / І. М. Кравченко // Наукові записки КУТЕП. Серія: «Філософські науки». – 2012. – Вип. 13. – С. 236–245
10. Мирошніченко І. М. Фразеосемантичне поле “праця/неробство” в польській мові : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 / І. М. Мирошніченко. – Київ, 2010. – 16 с.
11. Огієнко І. І. Етимологічно-семантичний словник української мови. Т.4: П–Я / Іван Іванович Огієнко ; За ред. Юрій Мулик-Луцик . – Вінніпег : Trident Press Ltd, 1994 . – 557 с.
12. Приходько А. М., Приходько Г. П. Абсолютний телеонімічний концепт «Arbeit» у сучасній німецькій лінгвокультурі / А. М. Приходько, Г. П. Приходько // Філологічні трактати. – 2009. – Т. 1, № 2. – С. 149–154.
13. П'ятковська Т. Концепти української ментальності в мовному дискурсі паремій / Т. П'ятковська // Рідний край. – 2014. – № 1(30). – С. 94–97.
14. Сапрун І. Р., Старцева Н. Н. Сопоставительный анализ речевой реализации концептов труд, дело, бизнес в русском и английском языках / И. Р. Сапрун, Н. Н. Старцева // Русская филология: Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. – 2013. – № 3–4. – С.8–13
15. Словник символів культури України / За заг. ред. Коцура В. П., Потапенка О. І., Дмитренко М. К., Куйбіди В. В. – К. : Міленіум, 2005. – 352 с.
16. Толстая С. М. Культурная семантика слав.*kriv- / С. М. Толстая // Слово и культура. – М. : Индрик, 1998. – С. 215–229.
17. Українські замовляння / Упоряд. М.Н. Москаленко. – Київ : Дніпро, 1993. – 309 с.
18. Чернова О. Е. Концепт «труд» как объект идеологизации : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. Е. Чернова. – Екатеринбург, 2004. – 163 с.